

Віктор Савенко,

*доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Тернопільського
національного економічного університету*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНУ У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Проаналізовано теоретично проблеми концептуалізації закону як філософсько-правової категорії в структурі правової реальності. Дефініційовано поняття «закон» і «правова реальність» у науковому дискурсі; досліджено генезу ідеї структуризації закону у філософії права, теорії права і суміжних науках.

Ключові слова: закон, правова реальність, правова дійсність, правове життя, нормативно-правовий акт.

Савенко В.

Теоретические принципы изучения закона в структуре правовой действительности

Проаналізовано теоретично проблеми концептуалізації закону як філософсько-правової категорії в структурі правової реальності; дефініційовано поняття «закон» і «правова реальність» у науковому дискурсі; досліджено генезис ідеї структуризації закону в філософії права, теорії права і суміжних науках.

Ключевые слова: закон, правовая реальность, правовая действительность, правовая жизнь, нормативно-правовой акт.

Savenko V.

Theoretical foundations of the law researching in the structure of legal reality

The article is devoted to theoretical analysis of the problem conceptualization of the law as a philosophical and legal category in the structure of legal reality; differentiation of the concepts of «law» and «legal reality» into scientific discourse; the study of the genesis of the idea of structuring the law in the philosophy of law, the theory of law and related sciences.

Keywords: law, legal reality, legal actuality, legal life, normative-legal act.

Постановка проблеми. Закон – одна із центральних філософсько-правових категорій, що теоретично фіксує природно-історичну тотальність підпорядкування людини собі. Проте у політико-правовій рецепції він здебільшого постає механізмом гіперболізації права і маніпулювання свідомістю людини. Подібна деформація привнесла чимало хибних уявлень про його сутність і механізм реалізації у правовій реальності та зумовила необхідність філософсько-правового осмислення його проявів у розмаїтті напрямів філософії, психології, політології, права тощо.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми концептуалізації закону як філософсько-правової категорії у структурі правової реальності, дефініціювання понять «закон» і «правова реальність» у науковому дискурсі та дослідження генезису ідеї структуризації закону у філософії права, теорії права і суміжних науках.

Стан дослідження. Протягом усієї історії розвитку європейської філософсько-правової думки найрізноманітніші аспекти становлення розвитку та функціонування закону у структурі правової реальності були об'єктом уваги і предметом теоретичних досліджень багатьох мислителів світового рівня, а також сучасних соціальних філософів, теологів, правників, політологів та соціологів. Історичний ґрунт окресленої проблематики творили відомі мислителі Лао-Цзи, Конфуцій, Мо-Цзи, Солон, Геракліт, Демокріт, Протагор, Гіпій, Епікур, Тит Лукрецій, Сократ, Платон, Аристотель, Юліан, Діоклетіан, Гай, Цицерон, Тома Аквінський, Аврелій Августин, Ірнерій, Булгар, Рогеріус, Альберікус, Бассіанус, Піліус, Вакаріус, Одофредус, Ацо, Бадаус, Альцитаус, Цазій, Куяцій, Донелл, Даурен, Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Генезу ідеї правової реальності, її структуризації та місця в ній закону у філософії права, теорії права, філософії, політології, соціології і суміжних науках досліджували М. Андріанов, М. Арабаджи, О. Балинська, М. Білецький, В. Бліхар, Р. Бойніязов, В. Вовк, А. Гаджієв, Т. Гарасимів, О. Гвоздік, В. Гойман, В. Гришук, О. Гришук, Ю. Єршов, В. Карпичков, М. Кельман, М. Костицький, М. Кравчук,

В. Малахов, А. Малько, В. Нерсисянц, О. Омельчук, С. Поленіна, Є. Попов, П. Рабінович, А. Рожкова, С. Сливка, О. Тихомиров, А. Токарська, М. Требін, О. Хоффе, М. Цимбалюк, І. Честнов, В. Четвернін, Ю. Шемшученко та ін.

Науковий пошук критеріїв раціональних й ірраціональних засад структуризації правової реальності та їх впливу на громадянське суспільство і правову державу став предметом дослідження В. Априлевої, М. Асланяна, О. Бандури, Л. Богачової, М. Братасюк, А. Величко, І. Гавриленка, Л. Грішиної, І. Ісаєва, О. Зайчук, А. Карася, А. Кауфмана, М. Козюбри, Н. Коневої, О. Копиленка, А. Крижанівського, Ю. Крисюка, Г. Лаврик, С. Марайкіна, П. Мельника, П. Недбайла, М. Недюхи, О. Ноздріна, Н. Оніщенко, Н. Панаріної, М. Панова, М. Парнюка, Є. Романюка, О. Сауляка, В. Сіренка, С. Слободнюка, А. Ступака, С. Шевцова, К. Шелестова, К. Шундікова та ін.

Сучасний стан розробки проблеми правової реальності вирізняється, з одного боку, розмаїттям підходів та інтерпретацій щодо трактування закону, а з іншого, – потребує цілісного вивчення сучасної структури правової реальності, яке б слугувало підґрунтям діяльнісного впливу на новий правопорядок, усталення громадянських цінностей.

Виклад основних положень. Проблема осмислення філософських аспектів онтологічної природи закону належить до важливих напрямків дослідження філософії права, основним завданням якої є пошук відповіді на запитання: яким чином універсальні закони буття пов'язані з законами суспільства, та як вони впливають на якість життя людей? Визначальною характеристикою категорії «закон» у цьому сенсі видається властива йому іпостась омріяної об'єктивної сутності конкретного явища або наукової теорії, внутрішньо необхідної для налагодження взаємозв'язку між його глибинними ознаками та характеристиками [1, с. 14]. Так, проживаючи життя, людина стикається з великою кількістю речей та предметів, об'єктивний зв'язок між якими зазвичай не відслідковує. Інколи їй навіть здається, що вони знаходяться у стані хаосу та дисгармонії. Однак при глибшому аналізі людина починає розуміти, що всі елементи її буття утворюють стійку взаємопов'язану систему, в основі якої приховані стабільність та порядок, узагальнені у формі певних суджень – законів.

Характер законів завжди визначається рівнем розвитку соціальної матерії та мірою зрілості спільноти яку вона представляє. Що сталішим буде розвиток, то виразнішим та конструктивнішим буде законотворення [2, с. 258]. Володіючи тими ж природними і соціальними детермінантами, що і природне право, закон наділений дуалістичною природою, отже, може інтерпретуватися двояко – з одного боку, – як самодостатній феноменом, з низкою філософських та теоретичних ознак, з іншого, – як цілісний універсум, складовою якого є характеристика феномену правової реальності. У цьому сенсі зв'язок між правовим та юридичним буде зумовлений в понятті «нормативного акту», що охоплює винятково широкий комплекс джерел правотворчості, які видаються органами законодавчої, виконавчої, а часто і судової влади. Найважливіша його відмінність від інших юридичних документів у тому, що він одночасно відображає як регулятивну природу, єдину сутність прояву позитивного права, так і життєві ситуації, суспільні відносини і волю нормотворців. Цікавими думками з цього приводу діляться у своїх працях С. Алексєєв [3], Г. Мальцева [4, 5] і В. Нерсисянца [6, 7], М. Байтін [8]. Зокрема, перший, розмірковуючи над природним призначенням нормативного акту як однієї із форм вираження позитивного права, зазначає таке: «...позитивне право призначене внести в гостро складні ситуації, характерні для суспільного життя, в умовах цивілізації і загостреної класової, політичної боротьби, етнічних, групових, особистісних конфліктів, постійні і міцні (визначені за змістом, забезпечені, гарантовані) нормативні засади, котрі стосуються громадського світу, миру, злагоди, підтримки особистих інтересів, взаємних скоординованих поступок» [3, с. 221]. Відповідно М. Байтін, послідовно і всебічно обґрунтовуючи сучасне розуміння нормативного акту, дефініціює його як нормативно-вольовий регулятор суспільних відносин, внутрішньо пов'язаний зі системою встановлених або санкціонованих державною владою і формально визначених норм, які забезпечуються, поряд з іншими засобами, та можливістю застосування примусової сили держави [8, с. 67]. Іншими словами, визнає його універсальним засобом регулювання, що дозволяє як установлювати єдині правила поведінки для всіх учасників у межах правової системи, так і одночасно допомагає цим учасникам прогнозувати результати своєї поведінки в тих чи інших випадках і, звичайно ж, оцінку такої поведінки державою як правомірну чи неправомірну.

З логіки досліджень видається зрозумілим, що правова природа нормативного акту як джерела (форми) ґрунтується на засадах соціального явища – права взагалі. Таким чином, дефініція права – це вихідне, ключове питання в теорії права. Від його розуміння залежить успішна реалізація інших правових явищ – норма права, форма (джерело) права, співвідношення права і закону, система права і систематизація законодавства, законність і правопорядок, правопорушення та юридична відповідальність [9, с. 173; 10, с. 307]. Проте слід

зауважити і про існування зворотного зв'язку між окремими елементами цих категорій, усвідомлення якого дозволяє викристалізувати сутність «права» загалом. У цьому сенсі закон постає важливим видом соціально-нормативного регулювання суспільства. Його виникнення визначається потребами суспільства охопити загальним повторюваним правилом функціонування усіх сфер його життєдіяльності. На ранніх стадіях розвитку ця тенденція набула втілення у звичаях, а згодом – у законах – нормативних актах, що в юридичній формі містили характеристику закономірностей суспільного розвитку, регулює важливі суспільні відносини [11, с. 4]. У такий спосіб категорія «закон» поступово наблизилася до категорій «система» та «організація».

Як свідчить сучасна наука, на кожній фазі розвитку сутність поняття «закон» набувала дедалі більшої диференційованості та самостійності, щораз більшого самовизначення відповідно до своїх закономірностей. Вищої форми прояву ця тенденція набуває в соціальних системах, зокрема громадянсько-му суспільстві, де на основі теоретичного і практичного освоєння законів природи й суспільства, всебічного розвитку усіх сфер суспільного життя особа й суспільство набувають достеменно вільного, творчого й універсального характеру. Закони покладені в основу життєдіяльності такого типу суспільства, виступають мірою вільного вибору можливостей для реалізації творчого потенціалу особистості [12, с. 569].

У філософії права поняття «правова реальність» розглядається у двох сенсах: широкому і вузькому. У широкому під нею розуміється сукупність правових феноменів: правових норм, правових інститутів, правових відносин, правових концепцій і т. д. У вузькому – правові норми (нормативізм) [13; 14], правові відносини (соціологічна юриспруденція) [15; 16], або правові переживання та емоції (психологічна школа права) [17]. При цьому окремі учені у своїх працях наголошують не на двох сенсах, а на двох видах правової реальності. Наприклад, С. І. Максимов наголошує на необхідності розрізняти «правову реальність як об'єктивно існуючий світ права, даний суб'єкту в практиці (досвіді), і картину правової реальності як модель правової реальності, що слугує засобом пізнання і конструювання світу права» [18, с. 147]. Крім того, при ґрунтовному історіографічному аналізі виявляється, що у правових науках термін «правова реальність» нерідко ототожнюють з поняттям «правова дійсність» та «правове життя». На наш погляд ці поняття не синонімічні. Специфіка правової реальності виявляється в тому, що вона створює своєрідну «картину світу» – істинний образ права, який побутує як в індивідуальній, так і в колективній свідомості. Проте один аспект все ж робить правову реальність прикладним поняттям. І це – поведінка людини в її правовому житті. Як зазначає М. В. Костицький, право будучи основним засобом саморегуляції суспільства, охоплює і неюридичні (граничні) характеристики, які можуть розкриватися як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні характеристики його глибинної сутності [19, с. 22–23].

Центральним елементом правової реальності постає ідея права, що еволюціонує у правову цінність, а та відповідно – у правовий принцип шляхом схвалення та багаторазового повторення. Ідея права важлива ще й тому, що становить собою так званий зразок, проект права. Разом з правовою цінністю та правовим принципом вони формують природно-правовий пласт правової реальності, об'єднуючись із правовою системою, що являє собою позитивно-правовий пласт. Взаємодіючи між собою, усі ці елементи утворюють поняття правової реальності, а та вже проєктує світ права, окреслює правове життя громадян.

Чи не найвагомим аспектом правової реальності є те, що вона чинить дію організаційного й упорядковуючого характеру, тобто одночасно і впливає на суспільні відносини і регулює їх, адже кожен суб'єкт права – особа, суспільство чи держава – перебуває всередині правової реальності. Відіграючи роль основного правового поняття, правова реальність постає злагодженою конструкцією взаємозалежних констант, які формують правове буття. Практично правова реальність реалізується через правовідносини і правову поведінку, утворюючи окреслений простір того, що заборонено [20, с. 125–133]. Її вплив на людину – особливий, адже має здатність активізуватися незалежно від зовнішніх факторів та відповідно до її внутрішніх мотиваційних стимулів. З огляду на це, право можна вважати тією ідеальною реальністю, що у своїй динаміці здатна розгорнути специфічний деонтологічний вид буття, в якому вільна людина добровільно стає залежною від чітко визначених принципів права – закону [21, с. 173]. Таким чином, у найбільш загальному вигляді правову реальність можна визначити як вид об'єктивної реальності, що виникає в тій сфері дійсності, де реалізуються правові відносини між індивідуумами, індивідуумом і суспільством, індивідуумом і державою [22, с. 16]. Що стосується верховенства права як запоруки правового закону, то тут слід зазначити, що право у більшості країн розвинутих демократій набувало панівного впливу саме завдяки встановленню його універсального верховенства, що невдовзі однозначно позитивно позначалося на стані суспільного розвитку, зумовлюючи правовий порядок. При цьому проблема юридичної природи права по-різному осмислюється у правових системах віддиференційованого та невіддиференційованого типів. У перших – панівна роль визнавалася за законом як регулятором суспільних відносин; у других – за природним правом, а подекуди й мораллю.

Висновки. Отже, закон у структурі правової реальності трактується як інтелектуально-правова дія. «Закон» є категорією, що теоретично фіксує і функціонально забезпечує в правовій реальності підпорядкування людини правилам і нормам певного суспільства.

Структура правової реальності передбачає сукупність суспільнозначущих явищ із характерними правовими смислами та формами. Проте бінарність правової реальності допускає і наявність протиправних дій.

Правова реальність, як і будь-який інший онтологічний феномен, досліджується за допомогою специфічного понятійно-категоріального апарату. У межах дослідження здійснена диференціація понять «правова реальність», «правова дійсність» та «правове життя».

Структурними елементами правової реальності є: система права та її складові, закон (нормативно-правовий акт); правова ідеологія із її компоненторним зрізом; правова діяльність; а також правові традиції, правова спадщина, праворозуміння, правовий менталітет, правові тенденції, прогнозування права тощо.

Центральним елементом правової реальності постає ідея права, що еволюціонує у правову цінність, а та відповідно – у правовий принцип шляхом схвалення та багаторазового повторення.

Список використаних джерел

1. Поленина С. В. *Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права* / С. В. Поленина // *Правоведение*. – 1975. – № 3. – С. 71–79.
2. Пашуканис Е. Б. *Избранные произведения по общей теории права и государства* / Е. Б. Пашуканис. – М. : Норма, 1980. – 264 с.
3. Алексеев С. С. *Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования* / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 710 с.
4. Мальцев В. А. *Право как нормативно-деятельностная система* / В. А. Мальцев // *Журнал российского права*. – № 4. – 2002. – С.94–103.
5. Мальцев Г. В. *Нравственные основания права* / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 552 с.
6. Нерсесянц В. С. *Философия права: либертарно-юридическая концепция* / В. С. Нерсесянц // *Вопросы философии*. – № 3. – 2002. – С. 3–16.
7. Нерсесянц В. С. *Общая теория государства и права : учеб.* / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма-Инфра 1999. – 552 с.
8. Байтин М. И. *Сущность права (Современное нормативное правопонимание на границе двух веков)* / М. И. Байтин. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
9. Протасов В. Н. *Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы* / В. Н. Протасов. – М. : Новый юрист, 1999. – 240 с.
10. *Теория государства и права : учеб.* / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : Норма, 2007. – 570 с.
11. Конт О. *Дух позитивной философии. Слово о положительном мышлении* / Огюст Конт. – М. : Либромком, 2012. – 92 с.
12. Гоббс Т. *Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского : сочинения: в 2 т. Т. 2.* / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 621 с.
13. Кельман М. С. *Загальна теорія держави і права : підруч.* / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондоф, 2006. – 477 с.
14. Цвік М. В. *Загальна теорія держави і права : підруч.* / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришино. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
15. Венгеров А. Б. *Теория государства и права* / А. Б. Венгеров. – М. : Новый юрист, 1998. – 540 с.
16. Венгеров А. Б. *Теория государства и права : учеб.* / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
17. Панибратов В. Н. *Категория «закон»* / В. Н. Панибратов. – М. : Норма, 1986. – 354 с.
18. Максимов С. И. *Правовая реальность: опыт философского осмысления* / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
19. Костицький М. В. *Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибрані наукові праці* / М. В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
20. Мальцев Г. В. *Понимание права. Подходы и проблемы* / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.
21. Слободнюк С. Л. *Правовая реальность: исторический анализ* / С. Л. Слободнюк. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2011. – 135 с.
22. Марченко М. Н. *Источники права : учеб.* / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2008. – 760 с.

References

1. Polenina, S.V. (1975) *Kompleksnyie pravovyye instituty i stanovlenie novyih otrasley prava [Integrated legal institutes and the formation of new branches of law]*. *Pravovedenie – Jurisprudence*, 3, 71–79 [in Russia].
2. Pashukanis, E. B. (1980) *Izbrannyye proizvedeniya po obschey teorii prava i gosudarstva [Selected works on the general theory of law and state]*. Moscow: Norma [in Russia].
3. Alekseev, S. S. (1999) *Pravo: azbuka-teoriya-filosofiya: opyt kompleksnogo issledovaniya [Right: alphabet, theory-philosophy: the experience of integrated research]*. Moscow: Statut [in Russia].
4. Maltsev, V. A. *Pravo kak normativno-deyatelnostnaya sistema [Law as a regulatory and operational system]*. *Zhurnal rossiyskogo prava – Journal of Russian law*, 4, 94–103 [in Russia].
5. Maltsev, G. V. (2008) *Nravstvennyie osnovaniya prava [Moral grounds of law]*. Moscow: Izd-vo SGU [in Russia].
6. Nersesyants, V.S. (2002) *Filosofiya prava: libertarno-yuridicheskaya kontsepsiya [Philosophy of law: libertarian-legal concept]*. *Voprosy filosofii – Issues of philosophy*, 3, 3–16 [in Russia].
7. Nersesyants, V. S. (1999) *Obschaya teoriya gosudarstva i prava: [General theory of state and law]*. Moscow: Norma-Infra [in Russia].
8. Baytin, M. I. (2005) *Suschnost prava (Sovremennoe normativnoe pravoponimanie na granitse dyuh vekov) [The essence of law (Modern normative legal understanding on the border of two centuries)]*. Moscow: Pravo i gosudarstvo [in Russia].
9. Protasov, V. N. (1999) *Teoriya prava i gosudarstva. Problemy teorii prava i gosudarstva: Voprosy i otvety [Theory of law and state. Problems of the theory of law and the state: Questions and answers]*. Moscow: Novyyi yurist [in Russia].
10. Korelskogo, V. M., & V. D Perevalova (2007) *Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik [10. Theory of State and Law: A Textbook]*. Moscow: Norma [in Russia].
11. Kont, O. (2012) *Duh pozitivnoy filosofii. Slovo o polozhitelnom myishlenii [The spirit of positive philosophy. The word about positive thinking]*. Moscow: Librokom [in Russia].
12. Gobbs, T. (1991) *Leviafan, ili Materiya, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo [Leviathan, or Matter, the form and authority of the state church and civil]. (Vols. 2)*. Moscow: Myisl [in Russia].
13. Kelman, M. S. Murashyn O. H. (2006) *Zahalna teoriia derzhavy i prava [The theory of power and law is verbal: pidruch] Kyiv: Kondof [in Ukrainian]*.
14. Tsvik, M. V., Tkachenko B. D., Petryshyno O. V. (2002) *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
15. Vengerov, A. B. (1998) *Teoriya gosudarstva i prava [The theory of state and law]*. Moscow: Novyyi yurist [in Russia].
16. Vengerov, A. B. (2000) *Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik [State and Law Theory: Textbook]*. Moscow: Yurisprudentsiya [in Russia].
17. Panibratov, V. N. (1986) *Kategoriya «zakon» [Category «law»]* Moscow: Norma [in Russia].
18. Maksimov, S. I. (2002) *Pravovaya realnost [Legal reality: the experience of philosophical comprehension]*. Harkov: Pravo [in Ukrainian].
19. Kostytskyi, M.V. (2008) *Filosofski ta psykholohichni problemy yurysprudentsii: Vybrani naukovy pratsi [Philosophical and psychological problems of jurisprudence: Selected scientific works]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
20. Maltsev, G.V. (1999) *Ponimanie prava. Podhodyi i problemy [Philosophical and psychological problems of jurisprudence: Selected scientific works]*. Moscow: Prometey [in Russia].
21. Slobodnyuk, S. L. (2011) *Pravovaya realnost: istoricheskii analiz [Legal reality: historical analysis]*. Sankt-Piterburg.: Izd-vo SPbGPU [in Russia].
22. Marchenko, M. N. (2008). *Istochniki prava: Uchebnik [Sources of Law: Textbook]*. Moscow: Prospekt [in Russia].

Стаття надійшла до редакції 4.09.2018.